

**СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ (1990-ті – поч. ХХІ ст.)**

Проаналізовано здобутки і прорахунки в розвитку соціальної інфраструктури українського села в умовах ринкової трансформації. Наводяться конкретні приклади успішного вирішення проблем, пов'язаних з розвитком соціальної інфраструктури сільської місцевості, забезпеченням матеріальних і культурних потреб сільських жителів.

Ключові слова: сільська місцевість, соціальна та виробнича інфраструктура, соціальна політика, підприємництво, дорадчі послуги.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Головним завданням у соціальної сфері є зниження рівня бідності та зменшення диференціації доходів сільського та міського населення, що можливо досягти за умови ефективного функціонування і розвитку с.-г. виробництва та підвищення рівня пенсійного забезпечення селян. Однією з головних умов подальшого реформування стала реалізація напрямів соціальної політики держави на селі. Визначено напрями регулювання процесів формування робочої сили, наведено показники соціальної зайнятості, зокрема кількості робочих місць і рівня доходів. Нормативно-правова база соціальної сфери досить чисельна – в Україні (станом на 2003 р.) було ухвалено 46 законодавчих актів, проте більшість із них не були виконані, зокрема Указ Президента України Л. Кучми від 15 липня 2002 р. «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села» і затверджена цим указом «Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р.». Проаналізовано трансформації в соціальній інфраструктурі, наголошено на її важливій ролі у задоволенні споживчих потреб та зайнятості сільського населення. Ринкові трансформації аграрного виробничого сектора привели до структурних змін у соціальній інфраструктурі села, формування нових засад її розвитку.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Основні проблеми на напрями покращання розвитку соціальної інфраструктури визначені у «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року», Указі Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств», Законі України «Про споживчу кооперацію», працях Кириленко І.Г., Завальнюка О.М. та Рибак І.В., Орлатого М.К., фундаментальних наукових працях Інституту історії України НАН України, Інституту аграрної економіки УААН.

Мета дослідження. На базі всебічного аналізу фактологічного матеріалу проаналізовано розвиток соціальної інфраструктури українського села в умовах ринкової трансформації та специфіку його реформування. Обраний хронологічний період дає змогу простежити основні тенденції формування і здійснення державної політики щодо покращання ситуації в соціальній сфері українського села, виділити напрями реалізації заходів на державному і на регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Стосовно соціальних наслідків аграрної реформи даються, як правило, негативні оцінки. Рівень задоволення потреб селян за роки її проведення у цілому значно знизився. Йдеться про рівень їх доходів, задоволення соціально-побутових потреб тощо. За 1990-ті рр. зріс рівень бідності сільського населення, оскільки зменшились його реальні доходи, скоротилася народжуваність, виникло безробіття. Саме тому головне завдання у соціальній сфері полягає у зменшенні рівня бідності та зменшенні диференціації доходів сільського та міського населення, що можливо досягти за умови ефективного функціонування і розвитку с.-г. виробництва та підвищення рівня пенсійного забезпечення селян.

Слід зазначити, що економічні умови функціонування аграрного сектора поки що не дозволяють підвищити рівень оплати праці с.-г. працівників, яка відстає від середнього рівня інших галузей більш як вдвічі, а порівняно з промисловістю – втричі, хоча в 1990 р. село випереджало їх за рівнем оплати праці. І розрив продовжує збільшуватись. Відповідно постає проблема розмірів селянських пенсій, яку можна вирішити через збільшення доходів

товаровиробників шляхом дотування виробництва продукції, забезпечення стабільної цінової ситуації на аграрному ринку.

Спостерігається багаторазове відставання сільської місцевості за наявністю основних життєзабезпечуючих сфер: медичного, побутового, торговельного, транс-портного обслуговування, освіти, культури тощо [1].

Таблиця 1

**Окремі показники соціального стану
сільських населених пунктів на кінець 2004 р.**

Показники	
Наявність: с.-г. адміністративних районів, од.	490
сільських рад, од.	10275
сільських населених пунктів, од.	28612
Чисельність сільського населення, млн. осіб	15,7
Чисельність жителів на одне село, осіб	548
Середній вік сільського населення, років	40,2
Кількість сільських населених пунктів, де не має:	
лікарняних закладів	7594 (26,5 %)
клубів і будинків культури	11074 (38,7 %)
бібліотек	13268 (46,3 %)
кіноустановок	20972 (73,2 %)
шкіл (де проживають підлітки та молодь віком від 7 до 17 років)	14185 (49,5 %)
дошкільних закладів (де проживають діти віком до 6 років)	19437 (67,8 %)

Тому, сьогодні однією з головних проблем подальшого реформування на селі стала соціальна, тобто зайнятість, робочі місця і рівень доходів.

У сільській поселенській мережі України проживає 32 % населення, з них 6 млн. працюючих, з яких половина зайняті в особистих селянських господарствах. І хоча вони виробляють близько 65 % продукції тваринництва та 90 % овочівництва, ряд експертів і соціологів фактично оцінюють це як приховане безробіття. В цілому 12-15 % населення, що працюють у сільському господарстві, годують 48 млн. українців (у Франції 1,5 % сільського населення годує 59 млн. жителів, у Німеччині 1,2 % – 82 млн., у США 1 % – 370 млн.).

Різниця у співвідношеннях величезна, але цивілізований світ до них йшов поступово, десятиліттями, а ми з 1990-х років – за рахунок прискореного скорочення сільської поселенської мережі.

Разом з цим, на думку фахівців, із сільського господарства за рахунок кілька-разового підвищення продуктивності праці потрібно вивільнити не менше половини зайнятих трудових ресурсів. Справа в тому, що через низьку продуктивність праці в сільському господарстві виникла «непродуктивна» зайнятість. Тому, потрібно сприяти процесові вивільнення робочої сили із сільського господарства, створюючи умови для зайнятості селян в інших галузях, таких, як сільська промисловість, будівництво, виробнича й соціальна інфраструктура села.

У 1990 р. в сільському будівництві та виробничій інфраструктурі села працювало близько 800 тис. осіб, у 2000 р. ця чисельність зменшилась майже втричі. У соціальній інфраструктурі села в 1990 р. було зайнято близько 1,1 млн. осіб, наприкінці десятиліття

цей показник також скоротився. За сучасних умов для створення сільському населенню належних умов життя чисельність зайнятих у галузях освіти, культури, охорони здоров'я, побутового обслуговування, комунальної служби та ін. мала б щонайменше подвоїтись порівняно з 1990 р. Потрібно йти шляхом західних країн з ринковою економікою — істотно підвищувати продуктивність праці в аграрній сфері і забезпечувати зайнятість вивільнених із сільського господарства селян за межами галузі [2].

Прорахунки в соціальній політиці призвели до погіршення соціально-демографічних показників на селі — не були припинені процеси перевищення смертності над народжуваністю, зменшення віку селян, міграції сільської молоді до міста. Це викликало депопуляцію українських сіл, їх обезлюднення. Якщо в 1990 р. коефіцієнт природного скорочення сільського населення становив 3,4 на 1000 осіб, то в 2002 р. — 9,8. Внаслідок несприятливої демографічної структури сільського населення соціальні проблеми села надто тісно були пов'язані з економічними. Зокрема, з 6,1 млн. власників земельних сертифікатів (2000 р.) — 3,8 млн. мали пенсійний вік [3]. До того ж специфічною рисою соціально-демографічної структури було те, що потенційна частина була значно меншою за продуктивну частину сільського населення, зокрема, станом на 2004 р.: 53,0 % — продуктивна частина, 27,9 % — пасивна частина (люди непрацездатного віку), і 19,1 % складала потенційна частина (діти, підлітки, молодь).

Отже, одним із напрямків соціальної політики держави на селі мало стати цілеспрямоване регулювання процесів формування робочої сили.

Це особливо відчутно в розрізі іншої актуальної соціальної проблеми села — значного скорочення чисельності жінок віком 18-40 років. В окремих регіонах чоловіків цього віку вдвічі більше, ніж жінок. Загальновідомо, що така тенденція довго тривати не може, бо якщо немає жінки, то немає сім'ї, дітей, а отже, відсутні будь-які перспективи розвитку таких поселень.

Одним з головних впливових чинників, здатних суттєво змінити ситуацію, є створення або відновлення робочих місць для сільської жінки. За розрахунками, лише від скорочення тваринництва втрачено близько 500 тис. робочих жіночих місць. Крім того, за офіційною статистикою, протягом 11 років скоротилося 30 % дошкільних закладів, 16 % — клубів і бібліотек, 42 % — закладів громадського харчування, 44 % — лікарень, 45 % — магазинів, 93% будинків побуту. Це ще 200 тис. жіночих робочих місць. На кінець 2003 р. в сільському господарстві офіційно працювало тільки 527 тис. жінок.

На думку окремих аналітиків та експертів, суттєво поліпшити ситуацію змогла б ефективна політика щодо колишнього підсобного, нині селянського господарства. В сучасних умовах воно забезпечує і зайнятість, і додатковий дохід значній частині сільського населення.

Однак, незважаючи на суттєве зростання доходів домогосподарств за роки реформування, за їх структурою сільська родина все ще суттєво поступається міській. Крім того, актуальним залишається питання надзвичайної строкатості доходів селян по регіонах. В Івано-Франківській, Київській, Харківській та Чернівецькій областях заробітна плата становить 45-52 % від доходів, а у Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській та Чернігівській — не більше 27 %. Селянам Вінницької, Волинської та Запорізької областей від 36 до 42 % доходів дає продаж с.-г. продукції, а в Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській та Чернігівській найбільш суттєве джерело доходів — пенсії (до 36 %).

За абсолютними показниками, у 2003 р. зарплата в сільському господарстві залишається найнижчою по економіці країни — 45,4 % від середнього рівня, при цьому кожен другий працюючий у галузі одержував менше 205 грн. Найнижча зарплата в сільському господарстві Волинської (62,9 %), Хмельницької (63,3 %), Рівненської (67,1 %), Львівської (68,7 %) та Житомирської (69,9 %) областей. Новим, введеним аграрною реформою джерелом доходів стала плата за оренду паїв, яка також значно різниться по областях: від 110 до 958 грн. на рік.

В Україні грошовий дохід пересічної сільської родини має таку структуру: 34 % – заробітна плата, 20 % – надходження від продажу с.-г. продукції, 28 % – пенсії, 5 % – допомога родичів і лише 3 % – від підприємницької діяльності. Тому механізми стимулювання підприємництва, розвитку малого та середнього бізнесу в сільській місцевості, не обмежуючись лише галузями АПК, повинні займати в державній політиці чільне місце.

Недостатня розвиненість соціальної інфраструктури села є серед причин різкого скорочення споживання селянами усіх видів послуг, в основі якого лежало падіння їх купівельної спроможності. Аналіз структури використання сукупних доходів селян у 1990-ті рр. показував, що зменшення абсолютних витрат на оплату послуг співпадало із зменшенням розміру доходів. При цьому частка витрат на оплату комунальних послуг і утримання житла навіть збільшилась. Натомість зменшилась частка витрат на побутові, культурно-освітні, медичні та ін. послуги і особливо – на придбання непродовольчих товарів. Якщо в 1990 р. на непродовольчі товари витрачалося понад 27 % сукупного доходу селян, то в 1998 р. – 15,0 %.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000 р. при деякому зростанні доходів особистих підсобних господарств за їх розміром і структурою сільська родина все ще суттєво відставала від міської, подібною була ситуація і з витратами. При цьому в сільській місцевості співвідношення грошових витрат 20 % найбільш та 20% найменш забезпеченого населення становило у 2000 р. 6 разів, у 2004 р. — 5,5 раза [4].

Трансформації в соціальній інфраструктурі села в 1990-ті рр. загалом мали негативний характер: мережа підприємств, установ і організацій інфраструктурних галузей скорочувалася; не забезпечувалося відповідне фінансування діючих об'єктів соціального призначення та оновлення їх матеріальної бази; погіршувався рівень інфраструктурної забезпеченості більшості сіл, а також доступність для селян міських об'єктів сфери обслуговування. Мережа підприємств торгівлі і громадського харчування в сільській місцевості протягом 1990-х рр. скоротилася відповідно в 1,7 та 1,6 раза, а їх сукупний товарообіг у порівняльних цінах більше ніж в 10 разів. Кількість підприємств роздрібно торгівлі зменшилася від 51,7 тис. у 1995 р. до 33,4 тис. у 2000 р., або на 35 %, об'єктів служби побуту — від 22,5 тис. у 1990 р. до 6,2 тис. у 2000 р., або в 3,6 раза; у 2000 р. на 5 сільських поселень, або на 2600 жителів, припадав один об'єкт служби побуту [5].

У 1999 р. в сільській місцевості залишилось всього близько чверті підприємств побутового обслуговування населення (порівняно з 1990 р.); мережа підприємств роздрібно торгівлі скоротилася майже наполовину, дитячих дошкільних закладів — на чверть, закладів культури — на 15 %. Закривалися дільничні лікарні (чи перепрофільовувались в амбулаторії), будинки-інтернати, школи. Лише в 1998 р. на селі закрито 38 лікарень, 57 фельдшерсько-акушерських пунктів, 51 школу, 384 дошкільних заклади освіти. Через відсутність належного фінансування протягом 1996–2001 рр. кількість шкіл зменшилася на 316, дошкільних навчальних закладів — на 2 тис., дільничних лікарень — на 475, клубів та будинків культури — на 2 тис., а 315 сіл із населенням понад 500 осіб не мали закладів охорони здоров'я. При цьому частка сіл, що не мали жодного об'єкту соціального призначення, збільшилась у період між обстеженнями від 10,5 до 12,4 %.

Такий стан соціальної сфери села був зумовлений також значним падінням обсягів будівництва об'єктів соціального призначення на селі. Введення в дію житла наприкінці 1990-х рр. зменшилось порівняно з початком цього десятиліття в 3 рази, лікарень і загальноосвітніх шкіл — у 4–6 разів, амбулаторно-поліклінічних закладів, дитячих садків і клубів — у 13–55 разів. Головна причина цього — фінансові нестатки сільгосппідприємств, недостатність державних капітальних вкладень, неспроможність селян вести будівництво житла власним коштом і недостатність державної підтримки соціальної інфраструктури села (включаючи допомогу індивідуальним забудовникам). У той же час значними були обсяги незавершеного будівництва по об'єктах соціальної сфери — так звані довгобуди. Недобудованими стояли 1100 шкіл, 620 дошкільних закладів, 24 тис. км газових мереж [6].

Складною залишається ситуація із забезпеченням сільського населення питною водою. Жителі 420 сіл користувалися тільки привізною водою, ще у більш ніж 800 селах

...
використовували привізну воду поряд з іншими джерелами водопостачання. Більшість селян (понад 75 %) вживали воду з місцевих джерел — шахтних і трубних колодязів, копанок тощо, і аналізи даної води на хімічну і бактеріологічну забрудненість показували, що більша її частина не відповідала санітарно-епідеміологічним нормам. До того ж у селах електропостачання часто відключалося, такі традиційні енергоносії, як вугілля і скраплений газ, сильно подорожчали. Майже 50 % сільських вулиць не були заасфальтованими і не мали освітлення. Понад 10 тис. сільських населених пунктів не мали зупинок громадського транспорту, 4,2 тис. сіл знаходилися від зупинок на відстані понад 3 км. Більшість сільських доріг перебувала в занедбаному стані, потребувала ремонту і облаштування.

Повільно розвивалася телефонізація сіл: кількість основних домашніх телефонних апаратів у 1995 р. становила 798 тис. проти 573 тис. у 1990 р., а в 1998 р. зросла до 933 тис. У 2000 р. з'явилася можливість користування мобільними телефонами у деяких переважно заможних верств сільського населення. Однак в цілому через брак коштів сільська телефонна мережа не була достатньо розгалуженою, низьким був рівень її матеріально-технічного оснащення; близько тисячі сіл не мали телефонного зв'язку.

Здійснення сучасної аграрної стратегії вимагає зміну підходів до розв'язання питань розвитку й фінансування соціальної сфери. За розрахунками фахівців Міністерства аграрної політики України, на утримання соціально-культурної сфери в 2000 р., яка перебувала на балансі с.-г. підприємств, необхідно було виділяти 380 млн. грн. щорічно. Галузь не мала таких коштів. В останні роки відбувалася поступова передача об'єктів соціальної інфраструктури від недержавних с.-г. підприємств у комунальну власність. На балансі цих підприємств уже перебуває 89 % лікарень, 77,7 % середніх закладів освіти, 73,0 % амбулаторій тощо. Однак такі об'єкти потребували капітального ремонту, сучасного устаткування. У місцевих органів влади таких коштів не було. Отже, проблема не вирішувалася, послуги населенню надавалися в обмеженій кількості. Подолати кризовий стан на селі без державної підтримки було неможливо. До того ж фінансування с.-г. підприємств, які передали власну соціальну сферу територіальним громадам, у 1999 р. було припинено, тоді як затрати в сумі 720 млн. грн. не відшкодовано.

Одним із заходів поліпшення умов функціонування соціальної сфери на селі став перехід до її муніципалізації — у березні 2000 р. вийшов Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств», відповідно до якого процес муніципалізації соціальної сфери села активізувався. Облдержадміністраціям доручили здійснити заходи щодо передачі інфраструктурних об'єктів від названих підприємств до комунальної власності із збереженням їх мережі та функціонального призначення і в 2000 р., за новим підходом, видатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я, освіту, культуру тощо визначалися за нормативами на душу населення чи споживача відповідних послуг, тобто це сприяло подоланню розбіжностей у фінансуванні соціальної сфери на селі і в місті, хоча й такі нормативи для сільської місцевості залишалися надто низькими. Станом на початок 2002 р. до комунальної власності сільгосппідприємства передали майже 900 шкільних приміщень із 1339 визначених до передачі (67 %), 2,2 тис. дошкільних закладів (48,1 %), 3,0 тис. клубів і будинків культури (54 %), 1,9 тис. закладів охорони здоров'я (63,9 %), 2,8 тис. кв. м житла (49,9 %), 20,6 тис. км інженерних мереж (58,6 %), до того ж у сільській місцевості йшов процес приватизації в інших галузях, що надавали платні послуги мешканцям сіл. 6 вересня 2005 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про заборону закриття об'єктів соціальної сфери на селі.

Вирішення соціальних проблем залежить від кількох чинників, серед яких провідна роль належить інвестиціям як складовій фінансової стратегії країни.

Нині частка сільського господарства в обсязі інвестицій в основний капітал протягом останніх п'яти років не перевищує 5 %, а повинна становити щонайменше третину. Додаткове залучення коштів в аграрний сектор вбачається через вирішення питання капіталізації землі.

**Інвестиції в основний капітал (капітальні вкладення)
економіки України у фактичних цінах [7]**

Показники	1995	1999	2000	2001	2002	2003
Всього, млн. грн.	937816,0	17552,0	23629,0	32573,0	37178,0	51011,2
Сільське господарство	74268,0	814,0	871,0	1617,0	1930,0	2141,1
Частка сільського господарства, %	7,9	4,6	3,7	5,0	5,2	4,2

За роки аграрної реформи економічні, технічні, майнові, земельні та інші питання перетворень постійно були в центрі уваги владних структур, а соціальні, людські проблеми, тобто ті, які повинні бути провідними і заради яких задумувалася вся реформа, нерідко розглядалися як похідні.

Однак, слід зазначити, що нормативно-правова база соціальної сфери досить чисельна – в Україні (станом на 2003 р.) було ухвалено 46 законодавчих актів, котрі щорічно поповнювалися новими положеннями й уточнювалися, однак дуже часто постанови не виконувалися і залишалися на папері. Не були виконані Указ Президента України Л. Кучми від 15 липня 2002 р. «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села» і затверджена цим указом «Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р.» [8].

У «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року» визначені завдання та форми розвитку торговельного обслуговування сільського населення. По-перше, шляхом забезпечення розвитку інфраструктури роздрібної торгівлі згідно з визначеними соціальними стандартами, посилення контролю за якістю товарів, удосконалення механізму захисту сільських жителів від надання послуг низької якості. По-друге, посилити контроль за дотриманням суб'єктами торговельного обслуговування єдиних правил продажу товарів сільському населенню. По-третє, поліпшити торговельне обслуговування населення, зокрема проведення виїзної торгівлі, здійснення доставки товарів додому в труднодоступних сільських населених пунктах, розширення асортименту товарів та збільшення обсягів продажу. По-четверте, створити систему замовлень на закупівлю с.-г. продукції в особистих селянських господарствах і підприємствах відповідно до довгострокових контрактів. По-п'яте, організувати постачання особистим селянським господарствам насіння, матеріалів, отрутохімікатів, добрив, молодняка, худоби, птиці тощо [9].

Соціальна інфраструктура села завжди відігравала важливу роль у задоволенні споживчих потреб та зайнятості сільського населення, визначала умови його проживання. За радянських часів розвитку цієї інфраструктури приділялася значна увага, про що свідчить досить висока частка витрат капітальних вкладень на будівництво її об'єктів у загальному обсязі вкладень на розвиток сільського господарства – 21,9 % у середньому за 1986–1990 рр. та 19,2 % у 1990 р. У подальшому ця частка навіть зросла – до 25,3 % у середньому за 1991–1995 рр., але обсяги капіталовкладень на будівництво об'єктів соціальної сфери села до 1995 р. скоро-тились майже у 4,5 раза [10]. Відповідно зменшилися й обсяги введення в дію соціальних об'єктів, особливо дитячих дошкільних закладів та закладів культури. Під впливом економічної кризи найбільших втрат зазнала сфера послуг та роздрібної торгівлі. Кількість підприємств побутового обслуговування в сільській місцевості з 1990 по 2000 р. скоротилась майже у 4 рази, будинків побуту – у 14, магазинів – в 1,9 раза.

Однак вже з першими ознаками стабілізації економічної ситуації в країні та аграрному секторі економіки ситуація в соціальній сфері села почала змінюватись на краще, ще раз підтвердивши залежність цієї сфери від виробничої. Насамперед зміни стали відбуватися у будівництві житла, яке має визначальне значення для розвитку сільських територій. Протягом 1990-х рр. при значному скороченні обсягів житлового будівництва за

рахунок державних коштів в цілому збільшувалась кількість будинків, зведених на приватні кошти забудовників. Зокрема, у 1990–2004 рр. приватний сільський житловий фонд збільшився з 347,8 млн. м² до 375,5 млн. м² загальної площі, в середньому на одного сільського жителя житлова забезпеченість зросла з 20,6 м² до 24,4 м² загальної площі (перевищуючи цей показник у місті).

Введення в експлуатацію житлових будинків з розрахунку на 1 тис. населення залишається стабільним з 2000 р., за даний час сільський житловий фонд зріс на 6,8 млн. м². За 2004 р. введення в експлуатацію житла на селі збільшилося проти 2003 р. більш як на третину. Причому зростання останніх років відбулося виключно за рахунок приватно-індивідуального сектора, тоді як будівництво за рахунок коштів державно-комунального та колективного сектора продовжувало скорочуватися.

Одночасно спостерігалась нерівномірність житлових умов сільського населення в різних регіонах. Так, за розміром житлової площі в розрахунку на одного сільського жителя перше місце займала Київська область, третє — Черкаська. До того ж на Київщині були вищі, ніж середні по Україні, темпи оновлення сільського житлового фонду та рівень його благоустрою: частка житла, спорудженого за 1991–2001 рр., становила 5,5 %, рівень газифікації житлових будинків у Київській області був найвищий по Україні — 58 %.

Стабільно поліпшуються й умови проживання сільського населення, особливо щодо обладнання житлового фонду та благоустрою сільських населених пунктів. Зокрема, зростає забезпечення сільського населення телефонним зв'язком (кількість домашніх телефонів збільшилась з 1995 р. у 1,5 раза, а з 2000 р. — в 1,2 раза), питома вага оснащення житлової площі водопроводом, каналізацією, центральним опаленням, газом, гарячим водопостачанням та ін. Найвищими темпами поліпшується ситуація з газопостачанням: частка відповідного сільського житла навіть вища, ніж у містах (83,5 проти 81,6 %), а кількість газифікованих природним газом населених пунктів зросла з 1995 р. в 1,6 раза. За 1995–2004 рр. було газифіковано сіл майже в 1,7 раза більше, ніж за всі роки радянської влади, а їх частка зросла від 8,4 % у 1991 р. до 35 % у 2004 р.

До 2005 р. кількість об'єктів соціальної сфери на селі практично стабілізувалась. Зазначене певною мірою пов'язане з реалізацією такого важливого заходу аграрної реформи, як передача об'єктів соціальної сфери с.-г. підприємств до комунальної власності. Передача об'єктів соціальної сфери значно активізувалась з виходом Указу Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств» від 9 березня 2000 р. № 398, коли після широкомасштабного реформування с.-г. підприємств у 1999–2000 рр. багатьом новоствореним на приватній основі агроформуванням було не під силу утримувати соціальні об'єкти. Протягом 2000–2004 рр. с.-г. підприємства передали у комунальну власність близько 15,5 тис. закладів освіти, охорони здоров'я, соціально-культурної сфери, тобто понад 75 % тих, які підлягають передачі.

Водночас почався процес нарощування введення в експлуатацію нових об'єктів соціальної сфери села. Зокрема, у 2003 р. вперше з 1995 р. обсяги введення в експлуатацію загальноосвітніх навчальних, дошкільних та лікарняних закладів збільшились проти попереднього року. З 2001 р. зростає місткість та наповнення дошкільних закладів на селі. Наприклад, кількість дітей, що відвідували ці заклади, зросла з 2000 до 2003 р. на 6,9 %, а їх частка у загальній кількості дітей відповідного віку — на 3 %. До того ж темпи скорочення сільських закладів в останні роки менші за відповідні у міських поселеннях.

Подібна ситуація складається в інших сферах соціальної інфраструктури села. Зокрема, кількість сільських закладів культури клубного типу з 1990 р. скоротилась на 3,9 тис. (на 18,6 %), а всіх аналогічних закладів у країні — на 22 %, але місткість сільських закладів зменшилась лише на 14,6 %.

Показовою у цьому плані є сфера роздрібної торгівлі. З 1995 р. вона втратила половину своїх об'єктів. Однак у 2003 р. товарообіг зріс у 3,5 раза. Така тенденція характерна також для окремих років. Наприклад, у 2003 р. кількість об'єктів зменшилась на 6,8 %, а товарообіг у них зріс на 19,8%.

Тобто нинішні тенденції у розвитку соціальної інфраструктури сфери села переважно пов'язані з її раціоналізацією, пристосуванням до ринкових умов. Зменшення кількості об'єктів є наслідком пошуку шляхів мінімізації витрат на цю сферу, нових джерел її фінансування, і неадекватне прямих наслідкам чисто ринковому підходу – закриття неприбуткових напрямів діяльності.

Останній підхід реально проявився у сфері побутового обслуговування сільсько-го населення, де кількість підприємств у 2000 р. скоротилася проти 1991 р. на 75 %, а до 1996 р. – на 41,2 %. Однак цей процес, пов'язаний із широкою комерціалізацією сфери побутових послуг, відбувався переважно щодо напрямів, які користувалися найнижчим попитом у селян, а також там, де діяльність побутових підприємств легко замінювалася індивідуальними послугами (нескладні ремонти, покрій і пошиття, перукарські послуги тощо).

Тобто у зазначеній сфері відбулася зміна організаційних форм діяльності, зумовлена потребами та можливостями споживання сільського населення. Безумовно, із збільшенням доходів селян потреба у побутових послугах зростатиме, що на певному етапі розвитку приведе до відновлення відповідної інфраструктури.

Проте позитивні тенденції останніх років поки що не дозволяють забезпечити докорінні зміни в розвитку соціальної інфраструктури села. Насамперед це пов'язано з відносно низьким рівнем її розвитку, забезпеченість якою за найкращими напрямами не перевищує 60 %. В окремих регіонах наведений рівень ще нижчий, наприклад, у Житомирській та Рівненській областях дошкільні заклади мають лише 15 % сіл – більш як вчетверо менше, ніж у Вінницькій, Закарпатській і Черкаській областях, та майже вдвічі – ніж у середньому по Україні.

Водночас нерівномірність заселення сільських населених пунктів, майже 63 % яких мають менше 500 жителів, а близько 23 % - менше 100, а також висока частка осіб пенсійного віку (30 %), соціальні потреби яких значно вужчі, ніж інших категорій населення, показує, що у більшості сіл немає необхідності створювати повний комплекс об'єктів інфраструктури.

За оцінками І. Прокопи, більше чверті сільських поселень, в яких проживає майже 60 % сільського населення, мають достатньо розвинуту соціальну сферу, не мають її об'єктів 12,4 % сіл (1 % населення), а 35,5 % сіл (13 %) мають мінімальний комплекс об'єктів соціальної інфраструктури [11]. Отже, низький рівень розвитку соціальної інфраструктури стосується відносно незначної частки сільського населення (14 %), але є однією з причин малонаселеності майже половини сільських поселень. Крім того, розвиток роздрібної торгівлі, побутового обслуговування, ресторанного господарства, сфери відпочинку, спорту тощо, насамперед залежить від споживчого попиту, тобто наявності того ж населення та рівня його доходів.

Додатковим стимулом для розвитку соціальної інфраструктури села може стати необхідність розширення зайнятості сільського населення. Зростаюча конкуренція між селянськими господарствами неминуче приведе до максимального розширення їх діяльності, зокрема за рахунок малонаселених сіл, а фінансове зміцнення цих господарств і відповідне зростання доходів населення – до розбудови соціальної сфери. Реальність такої тенденції підтверджує практика, що свідчить про найбільше поліпшення ситуації у сферах, де залучаються приватні кошти, зокрема населення. Це стосується житлового будівництва, телефонізації та газифікації сіл, де в останні роки досягнуто суттєвого приросту обсягів. Проте це не означає усунення держави від участі у розвитку соціальної сфери села. Йдеться лише про визначення пріоритетів даної участі, які повинні забезпечувати задоволення життєвих потреб громадян на мінімальному рівні, а також створення можливостей для поліпшення умов життя вище такого рівня. Причому мінімальне задоволення потреб має поширюватись на всіх сільських жителів незалежно від розмірів та місця розташування населених пунктів.

У перехідних умовах доцільною залишається і підтримка з боку с.-г. підприємств. У багатьох населених пунктах така підтримка досить відчутна. Зокрема, госпо-дарське

товариство «Агрофірма «Маяк» Котелевського району Полтавської області за свої кошти побудувала школу вартістю 950 тис. грн., повністю утримує два дитячих садки з інтернатною групою, забезпечує безкоштовне харчування дітей у чотирьох школах. Щороку агрофірма вкладає понад 500 тис. грн. у будівництво житла для своїх працівників.

Подібну практику використовують с.-г. товариство «Вікторія» Вільшанського району Кіровоградської області, що побудувало за власні кошти водопровід, дитячий садок, заасфальтувало всі вулиці; с.-г. кооператив «Летава» Чемеровецького району Хмельницької області завершив будівництво спорткомплексу та повністю утримує соціальну сферу села; с.-г. товариство «Говтва» Решетилівського району Полтавської області, на утриманні якого знаходиться їдальня, дві школи, будинок культури та ін.

У с. Кам'янка Березівського району на Рівненщині при сільській раді створено комунальне підприємство «Співдружність», яке і молоко від населення заготовляє, і взуття та радіоапаратуру ремонтує, і одяг шиє, й ветеринарні послуги надає. Скла-дається воно з колишніх безробітних, які перебували на обліку в службі зайнятості. Безробітні залучаються і до громадських робіт, їхніми зусиллями проводяться заходи щодо впорядкування села (ремонт дитячого садка, стадіону).

У селах Гошанського району на Рівненщині діють культурно-дозвільні комп-лекси. До їх складу входять сільський клуб чи будинок культури, представництво соціальної служби для молоді, публічно-шкільна бібліотека, музей села та будинок школяра (у селах, де вони існують).

Важливим напрямом розбудови сільської соціальної інфраструктури є під-тримка підприємництва. Для таких сфер, як побутове обслуговування, ресторанне господарство, відпочинок та розваги, інформатизація тощо підприємництво становить провідне, навіть єдине джерело розвитку, а для сільської громади – одночасно спосіб задоволення власних споживчих потреб і збільшення зайнятості. Розширення цієї інфраструктури можливе і на кооперативних засадах, за кошти селянських господарств та всього сільського населення. Перспективними тут слід вважати кооперативи у сфері освіти, відпочинку, аптекарській справі, побутового обслуговування, будинки для людей похилого віку та ін. На принципах підприємництва функціонують виробничі структури, які здійснюють благоустрій населених пунктів.

Складовою виробничої інфраструктури є сільські комунгоспи, які водночас виконують важливу соціальну функцію на селі. У 1992 р. така структура була створена у с. Іваново Калиновського району Вінницької області. Тут проживає понад 5,5 тис. осіб. Третина з них пенсіонери, майже 130 належать до категорії одиноких пристарілих.

У 2000 р. комунгосп с. Іваново мав 8 тракторів, зерновий комбайн, молоковоз, бортовий ГАЗ-54, сіялки, культиватори тощо. Це дає можливість надавати допомогу малозабезпеченим у проведенні оранки городів. Задовольняє потреби населення молоковоз, який здали в оренду.

У комунгоспі зайнято близько 20 осіб. На землях запасу вони вирощують добрі врожаї, що є додатковим джерелом надходження грошей та соціального захисту селян. У 2000 р. пенсіонерам, які раніше працювали у бюджетній сфері, безплатно виділили зерна на суму понад 2,5 тис. грн. З підсобного господарства повністю забезпечується потреба дитячого садка та школи-інтернату в овочах і частково в м'ясі.

Найпристосованішою до роботи в умовах ринку є споживча кооперація, її основоположні принципи і механізм діяльності сформувалися на базі ринкових відносин ще понад століття тому і, не зважаючи на зміни суспільно-економічних формацій, не втратили свого значення. У квітні 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про споживчу кооперацію», в якому чітко визначені основи діяльності споживчої кооперації та закріплене право на кооперативне майно.

Споживча кооперація налічує 128 тис. торгівельних, заготівельних, виробничих та інших підприємств і обслуговує майже половину населення України. На селі діють комплексні кооперативні підприємства по закупівлі, переробці сільгосппродуктів і торгівлі

ними, зокрема сількоопзаготпроми, які максимально наближені до місць с.-г. виробництва, власних підсобних господарств, працюють безпосередньо з колективними господарствами, фермерами, орендарями. Завдяки сількоопзаготпомам на селі відновлюється робота млинів, пекарень, олійниць, невеликих пунктів квасіння, соління та консервування овочів, фруктів, ягід, грибів.

Актуальним стало створення спеціальної служби надання допомоги новосформованим приватним сільгосп підприємствам і окремим землевласникам ефективно вести бізнес у ринкових відносинах, збільшити рівень продуктивності в АПК, сприяння поліпшенню та підвищенню доходів сільського населення.

При вирішенні цього питання враховується досвід функціонування с.-г. дорадчих служб у США, Англії, Шотландії, Фінляндії, Польщі. З його урахуванням в ряді регіонів України створені власні дорадчі служби. Вже кілька років функціонує Львівська дорадча служба, створена за підтримки програми Європейського Союзу TACIS. її засновником виступила Львівська аграрна палата, яка об'єднує понад 340 тис. власників земельних часток (паїв). Послугами згаданої служби скористалися 400 приватних виробників. Нею проведено семінари, курси з агробізнес-менеджменту для керівників і спеціалістів реформованих підприємств та селянських господарств.

У рамках реалізації Програми підвищення рівня життя сільського населення України відбулося підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Донецькою обласною державною адміністрацією та Міністерством у справах міжнародного розвитку Великобританії. Програма, яку намічено здійснити на території Волноваського, Шахтарського, Слов'янського, Марійського, Старобешівського та Красноармійського районів, передбачає створення життєздатних дорадчих служб, сприяння розвитку ринкової соціальної інфраструктури, підтримку кредитних спілок, підвищення рівня зайнятості.

Оперативно і цілеспрямовано надають дорадчі послуги «Донецьк Агро Консалт», «КонсалтАгро» (Одеса), що функціонують за підтримки проектів технічної допомоги Міністерства Великобританії у справах міжнародного розвитку, а також Центр навчання та підтримки приватних сільгосп-товаровиробників у Вінницькій області, створений при Вінницькому аграрному державному університеті за підтримки Агенції міжнародного розвитку США. Функціонують подібні центри у Таврійській державній агротехнічній академії (м. Мелітополь), Харківському державному технічному університеті сільського господарства.

Отже, ринкові трансформації аграрного виробничого сектора привели до структурних змін у соціальній інфраструктурі села, формування нових засад її розвитку. Останні передбачають концентрацію державної підтримки на найпріоритетніших напрямках розбудови соціальної сфери, розширення використання можливостей підприємництва та с.-г. підприємств, а також забезпечення матеріальних і культурних потреб селянина і його сім'ї, але це вимагає створення високоефективного агропро-мислового виробництва. Сьогодні соціальний розвиток сіл означає осучаснення селянського способу життя відповідно до вимог розвиненої країни з ринковою економікою.

1. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – С. 398.
2. Там само. – С. 593.
3. Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 592.
4. Там само. — С. 600.
5. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. — Т. 1. — С. 295.
6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 242.
7. Кириленко І.Г. Вказана праця. – С. 404.
8. Добробут через аграрний розвиток // Урядовий кур'єр. — 2005, 14 травня.
9. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. У кн. «Індустріально-аграрний імідж України». – К.: ТОВ «Національний рейтинг України»; громадське об'єднання «Українське наукове товариство краєзнавства, геральдики та фалеристики», 2007. – С. 227-228.
10. Орлатий М.К. Соціальна сфера села. – К.: ІАЕ УААН, 1997. – С. 37.

11. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть ... – С. 300-302.

References

1. Kirilenko I.G. The Transformation of socio-economic transformations in agriculture of Ukraine: problems and prospects. – P. 398.
2. Ibid. – P. 593.
3. The history of Ukrainian peasantry. – Т. 2. – P. 592.
4. Ibid. — P. 600.
5. The rural sector at the turn of the Millennium. — Т. 1. — P. 295.
6. Zavalniuk O.M., Rybak I.V. The contemporary of the agrarian history of Ukraine. — Kamyanets-Podilsky, 2004. — P. 242.
7. Kirilenko I.G. The specified work. – P. 404.
8. Prosperity through agricultural development // Uryadovy Kurier. — 2005, May 14.
9. The State target program of development of the Ukrainian village for the period until 2015. In the book "Industrial-agricultural image of Ukraine». – К.: Limited liability company «National rating of Ukraine»; public association "Ukrainian scientific society of Ethnography, Heraldry and faleristiki», 2007. – P. 227-228.
10. Orlatii M.K. The social sphere in the village. – К.: The Institute of Agrarian Economics, UAAS, 1997. – P. 37.
11. The rural sector at the turn of the Millennium ... – P. 300-302.

Коломиец С.С.

Социальная инфраструктура сельской местности Украины: проблемы рыночной трансформации (1990-е – начало XXI в.).

Проанализованы достижения и просчеты в развитии социальной сферы украинского села в условиях рыночной трансформации. Приводятся конкретные примеры успешного решения проблем, связанных с развитием социальной инфраструктуры сельской местности, обеспечения материальных и культурных нужд сельских жителей.

Ключевые слова: сельская местность, социальная и производственная инфраструктура, социальная политика, предпринимательство, консультационные услуги.

Kolomiets S.S.

Social infrastructure of countryside of Ukraine: problems of market transformation (1990'th – beginning XXI of century).

The main task of the social sector is to reduce poverty and reduce income differences of rural and urban population, which can be achieved by providing effective operation, development of agricultural production and increase the pensions of villagers. One of the main conditions for further reform is the implementation of state social policy in the countryside. The ways of regulating the processes of labor resources is determined, social indicators of employment, including workplaces quality and incomes, are shown. Article analyzes the regulatory framework of social sphere in Ukraine (as of 2003). The transformations of the social infrastructure are analyzed, highlighted its important role in meeting consumer needs of rural population. Market transformations of the agricultural production sector have led to structural changes in the social infrastructure, formation of new concepts of its development. Author emphasizes the transfer of social assets of agricultural companies to public ownership, the transition to municipalization, expanding rural employment, support for entrepreneurship, development of consumer cooperation.

Keywords: countryside, social and productive infrastructure, social policy, entrepreneurship, consultative services.

УДК 631.1(1-22)(477)

О.М. Кропивко

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (кін. 1990-х – 2010 рр.)

На основі законодавчих і нормативних документів, ухвалених в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. розглядаються основні засади сталого розвитку сільських територій України, аналізуються положення цільових програм (в тому числі спільно з ЄС і ООН), які діють в різних регіонах України. Акцентовано на соціальній складовій сталого розвитку сільських територій, зокрема підвищенні ролі місцевого самоврядування та розвитку громадської ініціативи.

Ключові слова: сталий розвиток, сільські території, соціальна складова, законодавчі, нормативні акти.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У кінці 1990-х рр. в Україні надзвичайно гостро постало питання комплексного розвитку її регіонів (в т. ч. й сільських територій), що дозволило б уникнути подальшому поглибленню диспропорційних явищ, деградації села, кризи сільської поселенської мережі, скорочення кількості та погіршення

якості трудового потенціалу та посилення міграційних явищ. «Сталий розвиток» вже давно розглядається не тільки як поняття економічного чи екологічного характеру, воно є об'єктом досліджень і представників фундаментальних наук.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Основні засади сталого розвитку сільських територій викладено в низці законодавчих і нормативних актів, ухвалених в період з кінця XX до 2010 рр., зокрема, «Порядку денному на XXI століття»(1992),